

Diyanet İLMİ DERGİ

AVRUPA BİRLİĞİNE GİRİŞ SÜRECİNDE
CAMİ DIŞI HİZMET ALANLARINDA DİN GÖREVLİLİĞİ
Şuayip Özdemir

MESLEKİ VE SOSYAL BOYUTLARIYLA YURTDIŞI DİN GÖREVLİLİĞİ
Ahmet Çekin

İLETİŞİM ASRINDA DİN GÖREVLİLERİ
Sabri Akpolat

DİN GÖREVLİLERİ ÜZERİNE BAZI TESPİTLER
Mehmet Bulut

KUR'AN EKSENİNDE
DİN GÖREVLİSİNİN DİKKATE ALMASI GEREKEN HUSUSLAR
Mustafa Ünver

DİN HİZMETLERİNDE YÖNTEMLE İLGİLİ SORUNLAR
Hayati Hökelekli

TANZİMAT DÖNEMİ RAMAZANLARINDA
VAAZ VE İRŞAD HİZMETLERİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER
Nesimi Yazıcı

KUR'AN'DA BİLGİ-AMEL (EYLEM) İLİŞKİSİ
Mevlüt Ertien

DİN GÖREVLİSİNİN MESLEĞİNİ TEMSİL GÜCÜ
Safinaz Asri

TANZİMAT DÖNEMİ RAMAZANLARINDA VAAZ VE İRŞAD HİZMETLERİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER*

Nesimi YAZICI**

Özet:

Vaaz ve Vaizliğin irşat faaliyetleri içerisinde önemli bir yeri bulunmaktadır. İslâm dünyasında Hz. Peygamber (S.A.S) ile başlayan bu hizmet, akıp giden zaman ve değişen İslâm coğrafyası içerisinde hiç kesilmeden ve değişik görünümler alarak var olmuştur. Bizim halihazır çalışmamızda vaaz hizmetleriyle vaizlik kurumunun oldukça kısa bir devresi, tarihimizin ayrıcalıklı bir zaman dilimini oluşturan Tanzimat dönemi (1839-1876) değerlendirilmektedir. Kaynaklarımızı esas olarak arşiv vesikaları, dönemin süreli yayınlarıyla diğer bir kısım belge ve bilgi oluşturmaktadır.

Makalede Tanzimat döneminde vaaz hizmetleri ve vaizlik kurumunda yapılmak istenenler, yapılanlar ve yapılamayanlar, neden ve niçinleriyle gösterilmeye çalışılmıştır. Olumlu örnekler kadar olumsuz durumlar da ortaya konmuş, günümüzde konuyla ilgilenenlere geçmişin tecrübe birikiminden bir demet takdim edilmeye çalışılmıştır. Bütün bunlardan daha da önemlisi, bu meselenin ehemmiyeti vurgulanmak istenmiş, araştırmacıların dikkatleri bu yöne çekilmeye gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Görevliliği, Tanzimat Dönemi

Abstract:

Evaluations on the Services of Giving Sermon and Preaching in the Months of Ramadan in the "Tanzimat" Epoch

Giving sermon and duty of preacher have a very big importance among the services of preaching. This service, starting with the Holy Prophet (p.b.u.h.) in the Islamic world, has been always existed without interruption and gaining different appearances in the Islamic geography, which has been changed according to the eras.

In our study, a very short period, The "Tanzimat" era (1839-1876), which is a highly privileged period of our history, has been dealt from the dimension of the preaching services and duties. Our sources mainly consist of archive documents, periodicals of that era and other documents and information.

In the article, it is explained, with their reasons, those that have been demanded to do, those that have been done and those that could not be done in the field of preaching services and duties in "Tanzimat" era. Some negative examples have been given as well as positive ones. In this way, a bunch of experiences of the past has been presented to the researchers studying this subject today. As the most important fact of all, the vitality of this matter has been stressed and the attention of the researchers has been directed to this direction

Key Words: Preaching, Tanzimat Era

* Bu makalemiz irşad faaliyetleriyle ilgili olarak, İslâm Tarihi geneli ve Osmanlı özelini içermek üzere hazırlamakta olduğumuz geniş araştırmamızın, belirli bir dönemini içeren prototipi olarak değerlendirilmelidir.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Osmanlılar dönemi genelinde ve Tanzimat dönemi özelinde Müslüman ahalinin dinî kültürlerinin oluşmasında kitabî bilgilerden çok şifahî kaynakların rol oynadığını düşünebiliriz.¹ Şifahî kaynaklar içerisinde de camilerdeki vaaz ve irşad faaliyetleri önemli bir yer tutar. Vaizler özellikle büyük camilerde olmakla birlikte, ülkenin hemen bütün mescid ve camilerinde, başta Cuma namazları, Kandil geceleri ve vakfiyelerde belirtilen zamanlarda vaaz verirlerdi. Fakat hiç şüphesiz vaizlerin yıl içerisinde en yoğun görev yaptıkları zaman dilimi Üçaylar ve bilhassa da Ramazan ayıydı. Ramazan ayında her tabakadan Müslümanlar camilerde bir taraftan Kur'ân dinleyerek hatimler yapmaya çalışırken, bir taraftan da vakitlerini vaaz ve nasihat meclislerinde değerlendirmeye çalışırlardı. Nitekim bu durum dönemin Ramazanlarını konu edinen muhtelif kaynaklar ve hemen bütün yazarlar tarafından da bu şekilde gösterilmiş bulunmaktadır.

Kamuoynunun değerini iyi takdir etmiş olan² II. Mahmud 1834 Ramazanı'nda, şüphesiz bu yönden de anlamlandırılabilir olan bir faaliyetin içerisindeydi. Padişah tebaasının durumunu vasitasız olarak görmek, muhtaçlara yardımlar dağıtmak üzere Ramazanda tebdilen çoğu selâtin camiler olmak üzere ziyaretler gerçekleştirmiş, cemaatle namaz kılmıştır. Bu sırada camilerde ders veren hoca efendiler, yani vaizlerle de ilgilenmiş olan II. Mahmud, onlara ihسانlarda bulunmuştur. Takvim-i Vekayi'in haberine göre Padişah,³ Sivas'tan gelen Halvetiyye tarikatının Şemsiyye kolu şeyhlerinden "*erbâb-ı ilm-ü salâhdan*" Muhyiddin Efendi'nin Bayezid Camii'ndeki Kadı İyaz'ın Şifâ-i Şerif'ini takrir ettiği derslerine defaatle (*çend defa*) katılmış ve Sivas'taki Meydan Camii'nde Üçaylar'da Sahih-i Buharî okuması için Evkaf Hazinesi'nden yeterli maaş tahsis etmiştir.⁴

Tanzimat döneminin diğer iki padişahı Abdülmecid ve Abdülaziz'in de Ramazan'da *Cuma Selâmlıkları*⁵ haricinde selâtin camileri ziyaretlerinin söz

¹ Hatice Kelpetin Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, İstanbul, 2001, s. 20.

² Bilindiği gibi II. Mahmud kamuoynunun önemini iyi kavramış ve bu amaçla Takvim-i Vekayi'i çıkarmış, ayrıca yurt içinde geziler düzenlemiş, bu suretle halkla yakından ilgi kurma gayreti içerisindeymişti. Geniş bilgi için bkz. Orhan Koloğlu, *Türk Basınında 150 Yıl Ankara*, Tarihsiz; Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi "Belgeler"*, Ankara, 1983; Aynı yazar, "Posta Nezaretinin Kuruluşu", *Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım teknikleri*, İstanbul, 1995, s. 23-44; Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul, 1991, s., 361-379.

³ Takvim-i Vekayi, Def'a 78, 17 Şevval 1249.

⁴ Birinci Cihan Harbi sırasında ordumuzun muvaffakiyeti için Balıkesir'de *Buharî ve Şifâ-i Şerif* hatmedildiği, 1 Ocak 1915 Cuma günü Hoca Ali Camii'nde büyük bir cemaatin katılımıyla duasının Müftü Efendi tarafından yapıldığı hakkında bkz. Nesimi Yazıcı, "Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dinî Hayat Üzerine Bazı Gözlemler" (1916-1917), İFD (Ankara 1998), s. 127; Aynı yazar, "Osmanlı Dinî Hayatından Bir Kesit: Buharî Hatmi", *Türk Yurdu*, c. XIX-XX, S. 148-149 (Ankara Ocak-Şubat-Mart 1999), s. 347-355.

⁵ Osmanlılarda hükümdarın halka açık bir camide Cuma namazı kılması ve bu arada yapılan merasim için kullanılan Cuma Selâmlığıyla ilgili olarak bkz. Mehmet İpşirli, *Cuma Selâmlığı*, DİA., c. VIII, s. 90-92;

konusu olduğunu, devamlı olarak neşredilen *Ramazan Tenbihnâmeleri*'nden⁶ öğrenmekteyiz. Fakat hiç şüphesiz vaizlerin öncelikli muhatapları her seviyedeki Müslüman ahali idi. Konumuzla ilgili olarak İstanbul'dan önce İmparatorluğun eski başkenti Bursa'dan bir örnek verebiliriz.

Haftalık Bursa gazetesinin 3 Şubat 1893 tarihli nüshasında "*Ramazan Muhbiri*"⁷ Cami-i Kebîr (Ulucami)'deki vaizleri şu ifadelerle tanıtmaktadır; "*Hulûl-i mâh-ı sıyâm-ı gufrân-encâmıdan beri kürsi-nişîn-i va'z-u nasihat hâcegân-ı kirâm efrâd-ı ümmete tarîf ve talîm-i mesâil-i diniyye etmekle evkât-güzâr olup bilhassa ikindi namazını müteâkip müezzin mahfili altında ahz-i mevkî-i fazîlet eden Yusuf Efendi ile minber-i şerîfin sol tarafında icrâ-yı va'z-u nasihat eyleyen Hafız Ömer ve cami-i şerîf-i mezkûrun garb-i şimâlî köşesinde ihrâz-ı mevkî-i kemâlât eden hoca efendilerin ferâz-i ilâhiyye ve sünen-i risâlet-penâhiyi el-hak cemaat-i İslâmiyyenin ihtiyacât-ı diniyyelerine muvâfık olarak bir lisan-ı münasip ile tebyîn eylemeleri müceb-i mahzûziyet-i Müslimîn olmaktadır*".

Dönemin ünlü günlük gazetelerinden biri olan Sabah'a göre 1316/1899 Ramazan'ında İstanbul'daki dinî hayatı değerlendiren bir araştırmada vaizlerin çalışmalarının çok açık bir tasvirini bulmaktayız.⁸ Buna göre Bursa Ulucami'de olduğu gibi, İstanbul'un belli başlı büyük camilerinde çok sayıda iyi yetişmiş vaiz, binlerce Müslüman'a dinlerinin hakikatlerini anlatmakta, güzel sesli hafızlardan Kur'ân dinleyen cemaat, vaizlerden de dinlerini öğrenmektedir. Birkaç satırlık alıntı, hem bu sırada vaizlik müessesesinin ve vaizlerin sağlıklı bir değerlendirmesine ve hem de cemaat üzerindeki etkilerini görmemize yetecektir; "*Cevâmi-i şerîfede huffâz-ı hoş-elhânı, va'z-u nasâyih-i istimâ eden ehl-i din kesretle görülmekte idi. Ayasofya Cami-i Şerîfi'nde dün vaiz efendilerin nasâyih-i mürsidânesi birçok mü'min tarafından can kulağıyla dinlenmişti. Ulemâ-yı zevi'l-ihtirâmın telkinât-ı diniyyesi kulûb-ı mü'minîni pür-nur ediyordu... Cevâmi-i şerîfe derûn ve bîrûnu yüzlerce, binlerce erbâb-ı ziyaret ve ashâb-ı zühd ve takva ile mâlî idi. Her camide vaiz efendiler halka savm ve salâtin fezâil-i maddî ve manevîyesine mâh-ı gufrân-nişanın ulviyyetine ve zekat ve sadaka-i fitraya dair nice nice âyât-ı celîle ve ahâdis-i mübâreke-i nebeviyyeyi bir lisân-ı belîğ ile vaaz ve telkin ediyorlar ve envâr-ı İslâmiyyeyi lemeân eden beşûş simâlarda işbu vaaz ve telkinâtın netâic-i hasene ve müessesesini görüyor idiler*".

Aynı yazar, Osmanlılarda Cuma Selâmlığı (Halk-Hükümdar Münasebetleri Açısından Önemi), Prof. Dr. Bekir Küttükoğlu'na Armağan, İstanbul, 1991, s. 459-471.

⁶ Çoğu defa Varaka-i Mahsûsa olarak bastırılan Tanzimat dönemi *Ramazan Tenbihnâmeleri*yle ilgili olarak hazırladığımız makaleyi kısa sürede yayınlayabileceğimizi düşünmekteyiz. *Varaka-i Mahsûsalar* için bkz. Nesimi Yazıcı, *Türk Basın Tarihinde Varaka-i Mahsûsalar*, XIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 1999, c. III, s. 725-734.

⁷ Bursa, Nr. 116, 16 Ramazan 1310/22 Mart 1309.

⁸ Işıl Yazıcı, *İstanbul'da Ramazan Hayatı* (Sabah 1316 H/1899 M.), Ankara, 2002, AÜİF. Yayınlanmamış Lisans Tezi, s. 37-40.

İmparatorluk başkentinde erkekler kadar kadınlar da vaaza düşküdü. Onlar da mahallelerdeki veya takdir ettikleri vaizlerin görev yaptığı camilerde vaaz dinleyebilir, böylece dinî heyecan yaşar, bilgi eksikliklerini giderebilirlerdi. Hanımların vaaza düşkünlükleri o derece idi ki, merkezî yönetim bir taraftan onların camilerde rahatsız olmama tedbirlerini alırken, bir taraftan da bazı camileri yalnız onlara ayırmıştı ki, bu konuda geniş bilgi *Ramazan Tenbihnâmelerinde* bulunmaktadır.

Gerek Bursa ve gerekse başkentte, özellikle Ramazanlarda Müslümanların hayatında vaizlerin gerçekten çok önemli yerleri bulunmakla birlikte, bu alan hiç problemsiz de değildi. Hatta tam olarak ifade etmek gerekirse, vaaz ve vaizlik konusu bu dönemde ciddi sıkıntılarla birlikte hatırlanmak durumundaydı. Şimdi önce vaizlikle ilgili sıkıntıları birkaç örnekle ortaya koyup, sonra da problemin çözümü yolunda yapılmak istenenleri ve yapılanları, kısmen de olsa, hatırlayabiliriz.

Tanzimat döneminde İstanbul ve taşra camilerinde vaaz hizmeti esas olarak Selâtn Şeyhleri, Dersîâmlar, çeşitli vakıfların vaizleri, ileri seviyedeki medrese öğrencileri ve nihayet Ramazanlarda cemaatin vereceği cüz'î bir ücreti alabilmek için bu göreve talip olmuş kişiler tarafından üstlenilmişti. En çoğu bu sonunculardan kaynaklanmakla birlikte, bu devrede vaizlik müessesesinin genelinde sıkıntılar bulunmaktaydı. Nitekim Namık Kemal bir dostuna yazdığı ve Tasvir-i Efkâr'ın üç sayısında yayınladığı "*Ramazan Tarif-i Ahvâline Dair Mektub*" unda İstanbul'un 1867 Ramazanı (7 Ocak-5 Şubat)'nı anlatırken diğer birçok konu yanında vaizlere de değiniyor.⁹

Vaazdan maksat halkı terbiyedir. Vaizlerin, içinde buldukları zamanın ve halkın ihtiyaçlarını dikkate almaları, dinin hükümlerini ve umumî adâbı bilmeleri gerekir. Bunların içinde İslâm'ı en güzel şekilde anlatanlar bulunmakla birlikte, çoğu *Geyik Hikâyesi* anlatıyor, bu terakkî devrinde *İsrâiliyyât* naklediyorlar. Halk da onları dinlemiyor. Bu pek önemli görevin layıkları tarafından yerine getirilmesi halinde ne kadar faydalı olacağını anlatmaya gerek yoktur. Namık Kemal mektubunun ilerleyen bir bölümünde üçüncü defa vaaz konusuna dönmekte ve Ali Suavî'nin Şehzade Camii'nde ikindiden sonra yaptığı derslerin güzelliğinden ve dinleyicilerin rağbetinden söz etmektedir.¹⁰

⁹ Tasvir-i Efkâr, Nr. 452, 453, 454, 5, 9, 12 K. Sâni 1283; Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususî Mektupları*, Ankara, 1967, c. I, s. 69, 72, 73, 75.

¹⁰ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'in meşhur eserinde (Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı, Haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul, 2001, s. 222) Ali Suavî'nin Şehzade Camii'ndeki vaazlarıyla ilgili şu bilgi bulunmaktadır. "*Şehzade Camii'nde başında sarık arkasında biniş olduğu halde seksen senesi (1264) Ramazan-ı Şerîfi'nde ikindiden sonra Ali Suavî Efendi vaaza çıkmıştı. O tarihte sinni otuz râddelerinde vardı. Hakâyik-i İslâmiyyeyi kemâl-i dikkatle anlatıyor diye dindaşlarımızdan birçok zevât vaazlarında hazır bulunurlardı*".

Ali Rıza Bey de meşhur eserinde, vaizlerden ve İstanbul halkının vaizlere ilgisinden bahseder.¹¹ Ona göre Ramazan ayında konuşulan konular içerisinde en büyük yeri, hangi camide hangi hafızın Kur'ân okuduğu, vaizin neler anlattığı olurdu. O sözlerine devamla Bayezid Camii'nde vaaz eden Kayserili bir vaizle Galata'da Arap Camii'nde kürsüye çıkan ve Şeyh Şallafe diye isimlendirilen, cemaatten bol bahşiş almalarına karşılık, dini anlatma görevini hiç de usulüne uygun olarak yapamayan iki vaizden bahseder.

Ramazân dolayısıyla Müslümanları dinî konularda aydınlatmak isteyen Hadîka gazetesi 1870 Ramazânı'nın hemen öncesinde bir yazı dizisine başlar.¹² *Mevâiz-i Mühimme ve Müdekkika* başlıklı ve ancak dört sayı yayınlanabilen, yazarı belirtilmemiş olan bu yazı dizisinin başlangıcında, vaaz ve vaizler konusu ele alınır. Buna göre toplumu oluşturan fertlerin tamamı İslâm dinini okulda öğrenme fırsatını bulamazlar. Bu gibilerin büyük çoğunluğu dinleriyle ilgili bilgileri vaizlerden edinirler. Bu sebeple toplumun vaaz ve vaizlere büyük ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacın karşılanabilmesi için de cami ve mescitlerde vaizler görevlendirilmişlerdir. Bunlar belirli zamanlarda ve özellikle de Üçaylar'da vaazlar vermektedirler. Bununla birlikte vaazlar belirli bir düzene kavuşturulamamıştır. Cemaat içerisinde farklı dinî bilgi düzeylerinde kişiler bulunduğu halde, her vaiz bu durumu dikkate almadan, kendince bir yol tutturmuştur. Bu sebeple vaazdan beklenen fayda temin edilememektedir. Sonuçta cemaatin önemli bir kısmı vaazı hikaye dinler gibi dinlemektedir. Meşihat Makamı birkaç yıldır vaizler ve vaizlikle ilgili önemli çabalar içerisine girmiştir. Yazar bu çabaların yakın zamanda olumlu sonuçlar vereceğine inanmaktadır.

Dönemin süreli yayınlarının dikkatli bir taramasının, o sıralardaki vaizlik kurumu ile ilgili önemli bilgiler edinme imkânı vereceği şüphesiz olmakla birlikte bu şimdilik birkaç örnekle yetinmek istiyoruz.

Basîretçi Ali Efendi 25 Şaban 1290/18 Ekim 1873 tarihiyle yayınladığı *Şehir Mektubu*'nda *Vaizler ve Mev'izeler* alt başlığıyla yazdığı bölümde, o sıradaki vaizlik kurumuyla ilgili önemli bilgiler verir.¹³ Ali Efendi'ye göre; geçmişte İstanbul'da taşradan gelmiş tuhaf vaizler görülürdü. Bunların anlattıkları akla fikre gelmez şeylerdi, inanılsa insanı çıldırtırdı. Ali Efendi böylelerine örnek olarak Ayasofya Camii'nde dinlediği bir vaizi vermektedir:

¹¹ A. g. e., s. 222-223.

¹² Hadîka, Nr. 40, 25 Şaban 1247. Makalenin devamında belirli bir düzen içerisinde belli başlı dinî konularda bilgiler verilmektedir. Bu makaleyi geçmişte küçük bir yazımızda değerlendirmiştik. Bkz. Nesimi Yazıcı, "Vaaz ve Vâizlerimiz", Diyanet Aylık Dergi, S. 64 (Ankara Nisan 1996), s. 28-29.

¹³ Basîretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, Haz. Nuri Sağlam, İstanbul, 2001, s. 190-191 (Basîret, Nr. 1058, 25 Şaban 1290'dan naklen).

"Muttasil önündeki rahleyi şamarlayıp yerinden iki karış kadar yukarı fırlatarak, bir fikra naklediyordu. Reviş-i ifadesine baktım. Hazret-i İmam Ali Efendimizin şecâat-i müsellemlerini beyan ile sözü Sıffin Vak'asına intikal ettirmiş.

Efendi vak'ayı işitmiş ama hakikatini bilemiyor. "Hz. Ali, parmağıyla bir anda bin küffarın başını kat' etti. Kellelerin cümlesini bir torbaya doldurup sonra bir beygire yükleterek aldı götürdü!..." diyordu. Şimdi buna ne diyelim? Kuvve-i kudsiyyeyi inkâr etmez isek de tarihler vak'ayı haber veriyor.

Hangisini tashih etmeli. Evvelâ iki taraf da Müslüman idi. Sâniyen parmakla değil kılıç ile bile birden bin kelle kesilmez, bin kelle bir torbaya sığmaz, onu bir beygir götüremez. Hâsılı baştan aşağı yalan yanlış. Bunu dinleyen bir takım sâdedilân bundan ne istifade ederler?

Kimisi Aşık Garip okur, kimi kerametle kandil sallar, hâsılı her biri birer türlü garâib icrâ eylerdi".

Basîretçi Ali Efendi, geçmişte taşrada dinlediği vaazlara örnek olarak da Çorlu'da Arabacıbaşı Camii'nde genç bir vaizi veriyor. Vaiz dersinde Sadrazam Fuad Paşa'yı konu edinerek onu şiddetle tenkit ediyordu. Ali Efendi'ye göre bu kötü örnekler geçmişte kalmışlardı. Taşrada az sayıda rastlansa bile, başkentte vaaz ve vaizler belirli bir seviye ve düzen içerisindeydiler. Gerek Meşihat'ce tayin edilenler ve gerekse Meşihat'ın imtihanından geçerek kendilerine izin verilenler, istenilen biçimde vaaz etmekte, özellikle bu ikinciler "*Büyük Kavuklu*" denilen memurlar tarafından kontrol edilmekteydi.¹⁴ Kuralların dışına çıkan ve izinsiz vaaz edenler men olunuyordu.

Basîretçi Ali Efendi aynı senenin 3 Ramazan'ında (25 Ekim 1873) yazdığı mektubunda da o sırada İstanbul'daki vaizlerle ilgili olumlu izlenimlerini naklediyor. "*Doğrusu kullanılan lisan, Şer'-i Şerîf'in tayin buyurduğu dâire-i saâdet-bâhire içinde icabı vechile müfîit nasâyih ile mev'izelerden ibaret idi. Hatta bazıları şimendifer ve telgrafların cemiyet-i beşere derkâr olan fevâid ve muhassenâtından bahisle, meşrûiyetini ispat için güzel güzel makaleler irat ediyor ve ekseriya hüzzârî sa'y-u amele tergîb eyleyorlardı. Bunun için mûmâ-ileyhime teşekkür olunur*".¹⁵ Fakat aradan on beş gün geçmeden Basîretçi Ali Efendi bu defa da "*...ağzından çıkan kulağı duymayan*" vaizlerden bahsediyor. Yazısını; "*Hâsılı teessüf olunur ki âlim ve vaiz ziy-ü kıyafetinde bir takım cehelenin hâlâ rahle başına geçip de sâde-dilân-ı ahâlîye sû-i misâl oldukları görülüyor*"¹⁶ ifadesiyle bitiriyordu.

¹⁴ *Büyük Kavuklu*; Şeyhülislâm Kapısı denilen Meşihat dairesinde kavasbaşı vazifesini gören memurun unvanıydı. Bunun maiyetindeki kavaslara "kavuklu" denilirdi. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1971, c. I, s. 252.

¹⁵ Basîretçi Ali Efendi, A.g.e., s. 195 (Basîret, Nr. 1064, 3 Ramazan 1090'dan naklen).

¹⁶ Aynı eser, s. 203-204 (Basîret, Nr. 1076, 17 Ramazan 1290'dan naklen).

Başîretçi ertesi sene Ramazan öncesinde (3 Ekim 1874) vaizlik konusuna, bütün vaizlerin görevlerini eksiksiz yapmaları temennisiyle yaklaşıyor. “*Vaiz efendiler dahi lütfen muktezayât-ı İslâmiyyeye tamamıyla tevfiik-i lisân ederek ahâl-i Müslimeyi sa’y-u himmet ve ittihadâ teşvik vazifesini ifa ve himmet buyurmalıdırlar*”.¹⁷ Aradan üç sene geçtiğinde (1 Ramazan 1294/9 Eylül 1877) yine Ramazan dolayısıyla aynı konuya değinen Ali Efendi, devam eden Osmanlı-Rus harbi dolayısıyla bu sene vaizlerin derslerinde, bedenle ve malla cihadın Müslümanlara farz olduğu konusunu işlemeleri gerektiğini belirtiyor.¹⁸ “*Vakta vaiz efendilerin vakit ve hâle âşinâ olanları o yolda icrâ-yı va’z-u nasîhatle sâmiîni müstefit edecekleri bedîhî ise de bir takım hikayeler ile halkı beyhude işgal ederek ne dünyaya ve ne de ahirete yarar nasâyihîte bulunmayacakları emsâlî delâletiyle müteyakkın olduğundan, o misillülâlerin dahi menâfi-i dünyeviyye ve uhreviyyeyi mûcib ve ecir ve hasenâtı câlip mevâiz-i münasebe icrası için kendilerine merci-i âlisinden emir ve ihtâr-ı keyfiyet buyurulsa, mûcib-i hazz ve şükran olur*”.

Görüldüğü gibi Başîretçi Ali Efendi’nin 1873-77 arasını içeren değerlendirmelerinde, olumlu yönler ağır basmakla birlikte, dönemin vaizleriyle ilgili bir kısım temennîler ve ciddî tenkitler de yer almaktadır.

1884 doğumlu Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev* adlı eserinde çocukluğundaki bir Ramazan’da sütinem dediği Nevres Bacı’yla gittiği Süleymaniye Camii’nin çok canlı bir tasvirini yapmaktadır.¹⁹ Yazar çok sayıda vaizden de bahseder. Bunlardan birini dinler ve üzerindeki etkisini eserinde kaydeder;

“*Bir aralık Bacı’yı bıraktım, vaizlerden birinin kürsüsünün önüne dört ayak sürünerek gittim. Solgun yüzlü, gözleri ateş saçan bir vaiz, her insanı ebedî cehennem ateşine mahkum ediyor ve yer yüzünde cenneti hak edebilecek kimse yokmuş gibi konuşuyordu. Belki de mantık icabı, insanın son durağı –onun kanaatince- cehennem olduğu için, muhtelif yerlerini, azabın her şeklini, erişilmez ve tabîî sanatkâr kudreti ile çiziyordu. Her halde dünyada da ahirette de sonsuz ve çeşitli azaplara maruz ve mahkûm olduğunu kalabalığın kafasına yerleştirmek istiyordu. Uzun ve bol siyah cübbesinin içinde kolları bu karanlık istikbali gösteren hareketle inip kalkıyor, sesi bir yanardağ alevi gibi etrafa korku saçıyordu. Bugün, söylediklerinin, hareketlerinin bir sanatkâr kudretiyle ifade edilen bir takım korkunç manasızlıklar olduğuna inanıyorum. Ben korktum, sürünerek Bacı’nın yanına gittim, çarşafının içine saklandım. O anda, din bana müphem ve korkunç bir şey gibi görünüyordu*”.

¹⁷ Aynı eser, s. 327 (Başîret, Nr. 1340, 21 Şaban 1291’den naklen).

¹⁸ Aynı eser, s. 612 (Başîret, Nr. 2196, 1 Ramazan 1294’ten naklen).

¹⁹ *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul, 1998, s. 58-61’den nakleden Özlem Olgun, *Ramazân Kitabı*, İstanbul, 2000, s. 242.

Sermet Muhtar Alus da *Ramazanda Camiler* başlıklı bir yazısında bir takım güzel örnekleri yanında, cemaatin şu tasvire uyan vaizlere de muhatap olabildiğini belirtir,²⁰

“*Yahut da ayıboğan kılıklı, kavuğu arkaya itik, sıtma görmemiş sesle:*

Ey cemaat, cehennemliğiz, cehennemlik. Zebaniler dillerimizi ateşten kerpetenlerle çekecekler. Tabanlarımızı kızgın demirlerde gezdirecekler! Bedenlerimizi cayır cayır küllerimizi kürekleler savuracaklar!” diye rahleye güm güm yumruk vuran yobaz vaizlerin avaz avaz yaygaralarına kulak kesilmedeler”.

Vaaz ve vaizlerle ilgili sıkıntı Tanzimat döneminde devam ettiği gibi, Abdülhamid ve İkinci Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Aslında böyle bir cümleden sonra, “*bu konunun çözüme ulaştığını görmek için şu devreyi beklemek gerekir*” gibi bir ifadenin geleceği düşünülebilirse de, doğrusu problemin hiçbir zaman tam olarak halledilemediği ve günümüzde de, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın resmî görevlileri haricinde, yer yer bütün ciddiyetiyle devam ettiği. Fakat bunlar bizim inceleme konumuzun dışındadırlar. Biz bir iki hatırlatmayla yetinmek istiyoruz.

Daha sonra Şeyhülislâm da olacak olan Fatih dersiâmlarından Musa Kâzım Efendi 1313/1895’te yayımlanan *Meslek-i İrşad* başlıklı makalesinde²¹ dini öğrenmenin lüzumu ve bunun da kurallarına uygun olarak yapılmasının gerektiğini vurguladıktan sonra, ilgisi dolayısıyla Nahl suresinin 125. ayetini açıklar. Bu arada dönemin vaizleriyle ilgili şu önemli değerlendirmeyi yapar;

“*Çünkü gerek Ramazan-ı Şerîfte ve gerek eyyâm-ı sâirede cevâmi-i şerîfede va’z-u nasîhat ile iştigal edenlerin kısm-ı âzamı menâkıb ve mevâiz ile vakit geçirip erkân ve usûl-i dini ispata dair hiçbir delil serd etmedikleri ve bu sebeple erbâb-ı maârifin nazar-ı istihzâsına hedef oldukları çeşm-i teessürle görülmektedir ki, bunun intac edeceği vahametın derecesi nezd-i ulî’n-nihâda hafî değıldir”.*

Tanzimat dönemindeki vaaz hizmetleriyle ilgili bu kısa değerlendirmeleri bitirmeden önce²² durumun devletin resmî belgelerine ne şekilde aksetmiş olduğunu da özlü biçimde göstermemiz yerinde olacaktır.²³

²⁰ İstanbul Yazıları, s. 142-143’ten nakleden Özlem Olgun, A.g.e., s. 245-246.

²¹ Tercüman-ı Hakikat ve Musavver Servet-i Fünûn Tarafından Girit Muhtacınine İâne Nüsha-i Yegâne-i Fevkalâde, İstanbul, 1313, s. 87-89.

²² Cumhuriyet döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı da yapmış olan değerli âlim Ömer Nasuhi Bilmen de vaazın önemi ve vaizin nasıl olması gerektiğini etraflı biçimde anlatmıştır. Bkz. “Nasihat”, Beyânü’l-Hak, Nr. 121 (İstanbul 4 Şaban 1329/31 Temmuz 1911), s. 2200-2202; “Vaaz ve Vaizler”, Sebîlü’r-Reşâd, S. 589 (İstanbul 15 Receb 1342/21 Şubat 1924), s. 265-267; Nasayih-i Kur’âniyye (Kur’ân-ı Kerîmden Dersler ve Öğütler), İstanbul, 1964, s. 5-11). Bunların değerlendirilmesi için bkz. Nesimi Yazıcı, “Vaaz ve Vaizlerimiz”, Diyanet Aylık Dergi, S. 81 (Ankara Eylül 1997), S. 8-10. Bunlar haricinde daha önceki iki çalışmamızda da Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e giden süreçte vaizlik konusu muhtelif yönleriyle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bkz. “Osmanlıların Son Döneminde Din görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler”, Diyanet Dergisi, c. XXVII, S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1991), s. 102-118; “Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir’de Dinî Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)”, İFD., c. XXXVII (Ankara 1998), s. 108-111. Meşrutiyet döneminde vaizlerle ilgili bir belge olarak; Şehr-i Ramazan-ı Mağfîret-nişan Münasebetiyle Dersaadet ve Taşrada İcrâ-yı Va’z ve Nasihat Edecek Zevâta

Belge 1- İrade, Meclis-i Vâlâ, 2268.

1263 Ramazânı öncesi/Ağustos 1847.

Vaaz ve vaizler konusu Meclis-i Vâlâ'da görüşülüyor. Sonucu bildiren rapora göre; Küçük büyük herkesin dinî konularda bilgi sahibi olması gerekmektedir. Özellikle de "... eşref-i şuhûr-u eyyâm olan şehri-i Ramazan-ı mağfîret-nuşânda istimâğ-ı nasâyih-i diniyye eylemeleri fezâil-i İslâmiyyeden olduğu halde ekseriya ol-günlerde taşralardan ve şuradan buradan gelen vaiz suretinde efendiler bir takım kelimât-ı bî-mânâ ile evkât-güzâr olarak bunlardan kat'a bir şey isitifade olunmayub belki ezhân-ı nâsi tağlît eylediklerinden başka itirazât-ı gayr-ı lâıykayı dahi davet edeceğinden..." bunlara tedbir almak, dinin halkımıza eksiksiz ve doğru olarak anlatılması ve öğretilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte vaaz için gelen ve kişilerin çoğu fakir fukaradır ve istekleri de bu yolla biraz sadaka toplamaktır. Bunların tamamen men olunmaları da "inkisâr-ı kalplerini mûcib olacak"tır.

Çözüm; Normal günlerde ulemâ camilerde ders okutuyor. Şimdi cemaatin bu kadar çok olduğu bir devrede meydan cahillere bırakılamaz. Bunun için "cemaat-i kesîreyi câmî olan Sultan Bayezid ve Fatih ve Yeni Cami misillû cevâmî-i selâtîniyyede vaaz ve nasihat ile müstemîüne mesâil-i diniyye ve şer'îyyeyi talim ve tefhîm etmek ve bayağı o misillû cevâmî-i şerîfenin dersiyye-i resmîyyesi suretinde olmak ve maadâsı celb-i sadakât hey'etinde kalmak üzere ..." meşhur hoca/dersiâm efendiler veya bunların emekli olmuşlarından bu camilere birer efendinin tayini ile duruma göre Tefsir veya Hadis dersi verilmesi, bunlardan maaşı olmayanlara Evkâf-ı Hümayûn hazinesinden üç/beş yüzer kuruş verilmesi 26 Şaban 1263/9 Ağustos 1847 tarihli irade ile kabul ediliyor. Yani fakir fukarâdan ve dinî bilgisi yetersiz olanlara tamamen manî olunmayacaktır. Çünkü onlar sadaka toplayacaklar, bununla birlikte emekli olmuş veya halen göreve devam etmekte olan dersiâmlar camilerde Tefsir ve Hadis dersleri verecekler, böylece cemaatin bilgi eksikliği, en doğru biçimde giderilmeye çalışılacaktır.

Belge 2- İrade, Meclis-i Vâlâ, 3129.

Şaban 1264/Temmuz 1848.

Geçen sene Ramazan öncesinde halkın vaaz ihtiyacını en uygun biçimde karşılamak üzere yetmişmiş hocaların Tefsir ve Hadis dersleri vermelerini, bunlara gerekirse üçer beşer yüz kuruş ödenmesini, cahil olup hoca geçinenlerin de kalplerini kırmadan sadaka toplamalarına imkân verilmesini Meclis-i Vâlâ teklif etmişti. Bu defa bu konudaki Meclis-i Vâlâ mazbatasında aynen şu ifadeler yer alıyor: "Bazı cühelâ makûlesi mücerred kendilerine medâr-ı cerr-ü menfaat olmak garazıyla kütüb-i şer'îyyede olmayan bir takım tevîli nâ-kâbil sözleri mev'iza ve nasihat kılığına koyarak ve cevâmî-i şerîfede tertib-i meclis ederek halka beyan ve

Bazı Vesâyâyı Havî Risaledir, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye, Matbaa-i Âmire, 1326/1910. Bu Risale tarafımızdan yayına hazırlanmıştır.

²³ Burada kullandığımız belgelerin başka araştırmacılar tarafından da farklı amaçlarla değerlendirilebileceği düşüncesiyle büyük çapta orijinallerini vermeyi tercih ettik.

çoluk çocuk makûlesi dahi bazen tekerleme gibi dahki müceb (gülüşmeye neden olan) ve mevki-i ibadât-u taât olan cevâmîe nâ-münâsîp kelîmât tefevvüh ve ityân etmekte ve bu misillû kelîmât-ı târiz-âmîz ise halk beyninde bir takım kîl-u kâl hudûsüne bâis olacağı ve ale'l-husûs avâmm-ı nâsın ve aklı ermeyenlerin itikatlarını ihlâl edebileceği cihetle bu şeylerin mahzur ve mazarratı meydanda bulunduğuna binâen bu sıfatla muttasîf olan kesânın mümkün olduğu surette şerîat-ı garrâ-yı Ahmedîyenin şanını vikâyeten cevâmî ve mesâcidde mutlaka celb-i menfaat için teşkîl-i meclis ettirilmemesi bâbında kayyumlar taraflarına cânib-i cenâb-ı fetvâ-penâhîden tenbihât-ı muktazîye icra buyurulması münasîp olacağı... ”. Meclis-i Vâlâ'nın kararına Sadâret de katılmakta ve; “*Ve bazı kesânın cevâmî ve mesâcidde an-cehlin bir takım tivîli nâ-kâbil sözler ile mev'iza ve nasihat için teşkîl-i meclis eylemelerinin men'i...*” ifadeleriyle durumu Padişah'a arz etmektedir.

Bu belgede dikkat çeken husus, Sadâret arzında konu en özlü biçimiyle ve aynen yukarıda verdiğimiz kelîmelerle ifadesini bulmuşken, Sultan Abdülmecid'in iradesinde oldukça detaylı olarak yer almasıdır; “*Ve o makûle kesânın cevâmî ve mesâcid-i şerîfede bir takım tevîli nâ-kâbil sözler ile mev'iza ve nasihat için teşkîl-i meclis eylemelerinin men'iyile şân-ı âlî-i şerîat-ı garrânın vikâyesi zımında cânib-i cenâb-ı fetvâ-penâhîden tenbihât-ı muktazîyenin icra buyurulması ve bununla beraber şehri-i Ramazan-ı şerîfe cevâmî ve mesâcid-i şerîfeye tecemmû eden efrâd-ı muvahhidînin istimâ-ı mevâiz ile tashîh-i mesâil-i diniyye eylemeleri için bazı cevâmî-i selâfînde vaaz etmek üzere ulemâ-i be-nâmdan birer efendi intihab ve defteri tanzim olunarak hâk-pây-i âlîden bi'l-istîzân icabına göre Tefsir ve Hadis-i şerîf tedris eylemeleri münasîp olacağından...*” 7 Şaban 164/9 Temmuz 1848.

Belge 3- İrade, Meclis-i Vâlâ, 4103.

Şaban 1265/ Temmuz 1849

Meclis-i Vâlâ'da her sene olduğu gibi bu sene de Ramazan Tenbihâtı bastırılması söz konusu edildiğinde, bilmünasebe vaaz ve vaizler konusu gündeme geliyor. Bu konudaki mazbatada aynen; “*Ve bir de bazı kesânın cevâmî ve mesâcidde an-cehlin tevîli nâ-kâbil sözler ile mev'iza ve nasihat için teşkîl-i meclis eylemelerinin men'iyile berâber cevâmî-i selâfînde vaaz etmek üzere ulemâ-i be-nâmdan birer efendinin intihab olunması hususuna geçen sene emir ve irade... ve bunlar umûr-ı diniyyeden olarak... geçen sene icra buyurulduğu misillû bu sene-i mubârekede dahi icrası muhassenât-ı kesîreyi müstelzim olacağı derkâr bulunmuş olduğundan o makûle kesânın cevâmî ve mesâcid-i şerîfede an-cehlin mev'iza ve nasihat eylemelerinin men'iyile beraber tecemmû eden efrâd-ı muvahhidîn istimâ-ı mev'iza ile tashîh-i mesâil-i diniyye eylemeleri zımında bazı cevâmî-i selâfînde vaaz etmek üzere ulemâdan münasîp efendilerin dahi intihab olunması Meclis-i Vâlâ'da kararlaştırılmış...*” tır. Bunun üzerine çıkan 27 Şaban 1265/18 Temmuz 1849 tarihli iradede kaç kişinin görevlendirildiği gösterilmemekle birlikte; “*... Cevâmî ve mesâcid-i şerîfede vaaz edenlerin dahi ehl-i ilim ve kemâlden intihab olunması üzere tekayyüdât-ı lâzîmenin icrası...*” kararlaştırılıyor.

Belge 4-İrade, Dahiliye, 28438.

Ramazan 1275/Nisan 1859

Şeyhülislâmlığın Sadaret'e gönderdiği tezkirede Ramazan ayında camilerde dersiâm efendilerin ders okutmakta olduklarından bahsedilmektedir. Fakat bunlar her camide bulunmadığı gibi, hepsi de bu hizmet için yetenekli değillerdir. Buna bir çözüm olmak üzere bundan üç sene önce, cemaati kalabalık olan bazı camilere muktedir dersiâm efendiler tayin edildiler. Bunların çalışmalarını teşvik için de, her birine münasip biçimde taksim edilmek üzere 30.000 kuruş tahsis edildi. Bu durum o zamandan beri bu şekilde uygulandı. Bu sene de aynı uygulama devam edecektir. *"Ancak avâmm-ı nâs dersten ziyade vaaz ve nasihatten istifade edeceklerine ve zeyl şeyhleri efendiler duâcılarını dahi usûl-i vaaz ve nasihate dersiâm hoca efendilerden ziyâde kesb-i maharet eylemiş oldukları vâzihâttan bulunduğu mebnî... bundan böyle beher sene şehri Ramazan-ı kesîru'l-feyezânda her gün bâde'l-asr usulleri vechile kürsüye çıkararak avâmm-ı nâsın müstefit olacakları surette vaaz ve nasihat eylemek üzere leffen takdim kılınan pusulada mezkûr 14 cevâmî-i şerîfeye dahi zeyl şeyhlerinden muktedir münasiplerinin tayin olunması... meşâyih-i mûmâ-ileyhine müceb-i şevk ve gayretleri olmak için "* toplam 7500 kuruş atâyâ tertibâtından verilmesi.

Daha sonra Sadaret arzından öğreniyoruz ki, Ayasofya Şeyhi 1000, diğerleri 500'er kuruş alacaklardır. Yani toplam 14 kürsü şeyhi görev alacaktır.

Belge 5-İrade, Dahiliye, 31405.

Ramazan 1277/Mart 1861

Kürsü şeyhleri Şühülislâmlık makamına bir dilekçe veriyorlar. Buradan anlaşılan geçen sene 14 kürsü şeyhi görevlendirilirken münavebe yapılmıştır ve bu sene yenileri görevlendirileceklerdir. Halbuki diğer kürsü şeyhleri de görev yapmak ve ücret almak istemektedirler. Sonuçta 9.000 kuruş ilave ile toplam 16.500 kuruş atıyye verilmesi isteniyor. Böylece bütün kürsü şeyhlerine ödeme yapılıyor. Belgeden anlaşılan kürsü şeyhlerinin toplam 32 kişi olduğudur. Bu belgeye Şeyhülislâmlık tezkiresinden kısa bir alıntı yaparak son verelim; *"Ramazan-ı şerîfte kesîru'l-cemaat olan cevâmî-i şerîfede bâde'l-asr ibâdullahâ nush-u pend ve tadrîs-i ulûm-ı nâfia etmek için"* bir düzenleme yapılarak kürsü şeyhleri tayin edilmişti. Bu sene kadro genişletilerek bütün kürsü şeyhlerinin görev yapmasına karar verilmiştir. İrade tarihi gurre-i Ramazan 1277/13 Mart 1861.

Belge 6-İrade, Dahiliye, 78741.

Şevval 1303/Temmuz 1886

Bu belge grubu Meşihat'tan Dahiliye Nezareti'ne oradan Sadaret'e ve Sadaret'ten de Mâbeyn'e sunulup Padişah'ın iradesinin çıktığı üç parçadan ibaret. En detaylı Dahiliye Nezareti tezkiresi olduğundan oradan faydalanalım; 1300 Ramazan (Temmuz 1883)'ından itibaren *"berâ-yı vaaz-u nasihat selâtin-i izâm cevâmî-i şerîfesine memur edilen dersiâm ve meşâyih efendilere atıyye-i seniyye olarak kable'l-îd itası mukarrer olan 30.000 kuruş"* un ödenmesi istenmektedir. Belgeden anlaşılan bu miktarın daha önce 47.000 kuruş iken Mart 1296/1880'den

İtibaren tamamen kaldırılmış, daha sonra ise azalmakla birlikte 1883'ten itibaren devam etmiş olduğudur. Belgede kaç vaiz (dersiâm-meşâyih) olduğu belirtilmemiştir.

Belge 7-İrade, Dahiliye, 92762.

Zilkâde 1307/Haziran 1890

Bu belge grubu da bir önceki gibi Meşihat ile Dahiliye Nezareti tezkireleri ve arz-iradeden oluşmaktadır. Bâde't-tenzîl 30.000 kuruş tutan "*Bâb-ı Fetvadan memuren cevâmî-i şerîfede vaaz ve nasihat eden dersiâm efendiler ile selâtîn-i izâm cevâmii Cuma Vaizleri efendilere...*" dersiyelerinin ödenmesi istenmekte ve içinde bulunulan senenin bütçesindeki sıkışıklık dolayısıyla bir miktar sıkıntıyla da olsa ödemenin yapıldığı belirtilmektedir.

Belge 8-Yıldız Esas Evrakı 5/45.

1 Ramazan 1318/23 Aralık 1900

Aslında bu belgeler makalemize koyduğumuz başlık tarihini aşmış olmakla birlikte konu bütünlüğü dolayısıyla verilmiş bulunmaktadır. "*Meşihat'a gönderilen tezkire-i resmiye sûreti*

Ramazan-ı şerîf münasebetiyle ve halka vaaz ve nasihat vesilesiyle Bâb-ı Meşihat'ca mâlûm ve mezûn olmayan ve hatta behre-i ilmiyyesi bile bulunmayan ve başına sarık saran bazı adamların cevâmî-i şerîfede vaaz-u nasîhate kıyâm etmekte ve bunların içinde sadedin haricine çıkararak politikadan vesâireden dahi bahsedener bulunmakta olduğu ve bunların ale'l-usûl camilerden kaldırıldığı mesmû olmuş olup kendilerine vaiz sıfatı takınan bu gibi adamların şu hal ve harekette bulunmaları câiz olamayacağından Bâb-ı Meşihat'ca Büyük Kavuklular tarafından ve memurîn-i zâbita cânibinden sûret-i dâimede iltizâm-ı dikkat edilerek bu misillû ahvâle meydan verilmemesi..." yönünde irade bulunmaktadır dolayısıyla ilgililerin dikkat etmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak vaaz ve vaizlik her dönemde önemli olmuştur. Tanzimat döneminde de bu müessesesinin gerekliliği eksiksiz olarak kavranılmış bulunmaktadır. Bununla birlikte bir kısım sorumlulardaki bu bilinç, çözüme ulaşmak için yeterli olamamıştır. Nitekim hedef; nitelikli vaizler tarafından, zaman ve zemine uygun vaazlar verilmesinin sağlanması olmakla birlikte, buna ulaşmak mümkün olamamıştır. Yöneticiler bir taraftan ilmî yeterlilikten yoksun kişileri kürsülerden uzaklaştırmaya çalışırlarken, diğer taraftan da vaazlardan beklenen faydanın temini yönünde bir tedbir olarak, dersiâmların zaten vermekte oldukları Tefsir ve Hadis derslerinden cemaati de faydalandırmayı düşünmüşlerdir. Halbuki çok değişik düzeylerdeki cemaatin irşadı hedeflenerek yapılan vaaz ve vaizlikle, medreselerde veya camilerde medrese öğrencilerine veyahutta belirli seviyelerdeki kişilere verilen dersler arasında büyük fark bulunmaktadır. Bu nedenle dersiâmlardan da yeterince verim sağlanamamıştır. Vaiz efendiler ise uzun bir geçmişin alışkanlıklarından kolaylıkla sıyrılamamışlardır. Çok güzel örnekler bulunmamış değildir, fakat İslâm'ın uygun yöntemlerle cemaate ulaştırılmasında sürekli sıkıntılar çıkmıştır.